

Česlavs Milošs

sagūstītais prāts

No poļu valodas tulkojis Uldis Bērziņš

01/149(03)
Mi 540

Czesław Miłosz
ZNIEWOLONY UMYSŁ

Copyright © 1951, 1953, Czesław Miłosz
Copyright renewed © 1981 Czesław Miłosz
All rights reserved.

Vāka dizaina autore **Natālija Kugajevska**

Vāka ilustrācijai izmantots attēls MikyR/depositphotos.com

Česlavs Milošs
SAGŪSTĪTAIS PRĀTS

Apgāda vadītāja *Vija Kilbloka*
Projekta vadītāja *Irēna Auziņa*
Redaktore *Irēna Birzvalka*
Korektore *Andžela Berķe*
Mākslinieciskā redaktore *Inguna Kļava Švanka*

Apgāds Zvaigzne ABC, SIA,
K. Valdemāra ielā 6, LV-1010.
Red. nr. R-555.
Jelgavas tipogrāfija

Šis ir ar autortiesībām aizsargāts darbs. Darba reproducēšana vai jebkāda cita neatļauta izmantošana ir autortiesību pārkāpums. Par autortiesību pārkāpšanu ir paredzēta atbildība Krimināllikuma 148. pantā.

© Tulkojums latviešu valodā, Uldis Bērziņš, 1998
© Literārā apdare, izdevums latviešu valodā, mākslinieciskais noformējums,
Apgāds Zvaigzne ABC, 2022
ISBN 978-9934-0-9943-4

SATURS

No autora (1996. g.)	5
No autora	11
I. Murti Bings	17
II. Rietumi.....	36
III. Ketmans	62
IV. Alfa jeb morālists	86
V. Beta jeb nelaimīgais milētājs	111
VI. Gamma jeb vēstures gūsteknis	133
VII. Delta jeb trubadūrs	167
VIII. Cilvēks – kārtības ienaidnieks	182
IX. Baltieši.....	208

NO AUTORA

(1996. g.)

Grāmata uzrakstīta 1951. gadā un 1952. gada sākumā, tātad staļinisma ziedu laikos. Man ir nācies pārlicināties, ka tajā aplūkotā parādība nav visai saprotama cilvēkiem, kas paši nav to piedzīvojuši. Tādēļ jau kopš grāmatas iznākšanas Literatūras institūtā jeb Parīzes apgādā “Kultura” 1953. gadā un līdz pat šodienai trimdas aprindās valda viedoklis, ka Polijā nekādas prāta sagūstīšanas nav bijis, bet padevību pret Polijai uztipto iekārtu var izskaidrot ar gļēvulību un karjerismu. Tāpat domā arī tie, kas, turēdamies pie labējiem uzskatiem, dzīvoja Polijā “iekšējā emigrācijā” un tādēļ neizjuta ideoloģijas spiedienu.

Šodien tikai šīs grāmatas lasītāju neliela daļa pieder pie paudzes, kura ienāca dzīvē tūlīt pēc kara. Tie, kas atceras toreizējos milzu draudus un savas jaunības idejisko kaismi, var novērtēt manas analīzes pareizumu. No šā viedokļa man īpaši vērtīga šķiet profesora Andžeja Vaļicka, toreizējā studenta, liecība. Viņa grāmata “Sagūstītais prāts – pēc daudziem gadiem” (Varšava: *Czytelnik*, 1993) apliecina, ka marksisms bija pārņēmis jaunās inteliģences ievērojamas daļas prātus, un rāda, kā viņam pašam nācies ar to cīnīties. Vienlaikus tā izskaidro, kādēļ jaunajai paudzei nopietna ticība komunisma vēsturiskajai neizbēgamībai šķiet mazliet dīvaina. Sākot ar 1956. gadu, Polija sāk mainīties, un tie, kas tur uzauguši, nav piedzīvojuši “īstus” komunistu valdīšanas laikus. Pēc Vaļicka uzskatiem, totalitārā iekārta sabruka

drīz pēc Staļina nāves un tika aizstāta ar ievērojami mazāk ideoloģizētu policejisku un autoritāru vienpartijas režīmu, kuram varu piešķīra Maskava.

“Sagūstītajā prātā” es pievērsos gigantiskam un patiešām grūti aptveramam pasaules mēroga fenomenam – tam, kā izplātās mesiāniskā un eshatoloģiskā ticība utopijai. Polija tika iesaistīta šajā situācijā, kad Sarkanā armija ienāca tās teritorijā, taču būtībā, rakstīdams par sevi un saviem kolēģiem, es centos tvert plašākas sakarības. Tādēļ tas, kā šī grāmata uzņemta Rietumos, tulkojumos dažādās valodās, varbūt sniedz vairāk interesantu vērojumu nekā poļu kritiķu attieksme.

Pārdesmit gadu pēc tās uzrakstīšanas grāmata tika ierindota to nedaudzo darbu vidū, kuru temats ir komunistiskais totalitārisms kā terora un doktrīnas apvienojums. Par klasiķa vārdu man lielā mērā jāpateicas savas mirušās draudzenes Džeinas Zelonko lieliskajam angļu tulkojumam. Taču ne tikai tam. Izrādījās, ka Rietumu intelektuālās aprindas krietni dziļāk izprata tās saturu nekā poļu recenzenti – vienkārši tādēļ, ka bija gatavas uzlūkot marksismu nopietnāk.

Šodien tam grūti noticēt, taču man ticis pārņemts, ka šī grāmata ir “slēpti komunistiska”. Vienlaikus to kā īpaši bīstamu, gluži kā Orvela “1984. gadu”, vajāja komunisti un viņu piekritēji vairākās zemēs, izmantojot šajā nolūkā pat grāmatu izplatīšanas tiklu. Tātad man nācās ievākt savas neatkarības rūgto ražu, taču guvu arī gandarījumu, kad, piemēram, dažs labs izcils autors apgalvoja, ka esmu ietekmējis viņa uzskatus par divdesmito gadsimtu. Starp citu jāatzīmē, ka vācu izdevums tika publicēts ar izcilā filozofa eksistenciālista Karla Jaspersa priekšvārdu.

Grāmatas liktenis dažādās valstīs veidojies atšķirīgi. 1970. gadā Roterdamas Dzejas festivālā no Indonēzijas dzejnieku grupas pārsteigts uzzināju, ka esmu viņu varonis. Jautāju, kā tas var būt, jo pār viņiem taču valda labējā diktatūra. Viņi atbildēja: “Tas nekas, viss pārējais saskan.” Serbu tulkojums

Belgradā iznāca vēlu, astoņdesmitajos gados, un kļuva par bestselleru. Būdam aculiecinieks tam, kā mani kolēģi šajā valstī atbrīvojas no marksisma – tikai tāpēc, lai tūdaļ ieslīgtu nacionālismā, – īpaši skaudri pārdzīvoju karu Bosnijā un neslēpu savu attieksmi pret serbu agresiju, uzskatīdams, ka atbildīgi par to pirmām kārtām ir tie literāti, kuri izvirzīja “Lielserbijas” saukli.

Jāatzīmē vēl viena īpatnība. Grāmata man nevis palīdzēja, bet drīzāk traucēja iegūt profesora vietu Slāvu valodu un literatūru fakultātē Bērkli, ne jau savas orientācijas, bet paša priekšmeta dēļ, kurš neiekļāvās literatūras pētījumos. Turklāt tā diezgan ilgi noteica manu situāciju Amerikā, saistīdama manu uzvārdu ar politoloģiju. Tikai pamazām, nākot klajā manu dzejoļu tulkojumiem, es ieguvu dzejnieka pozīcijas, ko apstiprināja Neistata prēmija 1978. gadā Oklahomā.

Ja kara gados Varšavā es nebūtu sācis rakstīt esejas, droši vien nesadūšotos ķerties pie tāda sacerējuma kā “Sagūstītais prāts”, jo neuzskatīju prozu par savu darbalauku. Kļūt par šā darba autoru izrādījās diezgan neparasts piedzīvojums – te dzejnieks liek pie malas savu amatu, lai ieņemtu nostāju strīdā, kas šķir viņa laikabiedrus. Reformācijas laikā dzejniekiem gadījies rakstīt traktātus pret Romu vai pret protestantiem. Raugoties no šodienas, gandrīz vai reliģiskā Jaunā Ticība ar tās praviešiem Marksu, Engelsu, Ļeņinu un Staļinu liekas tikai viens no tiem īslaicīgajiem nomaldiem, kādu ir pārpārēm cilvēces vēsturē. Taču toreiz, tūlīt pēc kara, miljoniem cilvēku Eiropā un citos kontinentos raudzījās uz to ļoti nopietni. Te tiešām rodas analogija, kaut tikai daļēja, ar sešpadsmitajā gadsimtā rakstītajiem traktātiem, aizstāvēt vai nosodot reformāciju. Dažkārt tālaika dzejniekam bijis lemts palikt atmiņā tikai kā polemistam, citreiz viņa traktāti un polemiskie raksti atzīti par ne visai būtisku viņa veikuma daļu. Ne jau man spriest par to, kādu vietu “Sagūstītais prāts” ieņems manā literārajā darbībā.

Lasītājiem noderīgs var likties norādījums, kurš autors visvairāk ietekmējis grāmatas saturu. Atbildu: Staņislavs Ignacijs Vitkevičs. Viņš bija manas jaunības rakstnieks, kurš saistīja nevis ar savām lugām, bet ar diviem romāniem – “Rudens atvadas” un “Nesāts”. Droši vien tie bija revolucionārajā Krievijā gūtie traģiskie pārdzīvojumi, kuri viesā viņā pārlicību, ka revolūcijas izplatīšanās Eiropā ir neizbēgama. Viņa romānu tēli ir apzīmogoti ar šo pārlicību. Daži varoņi mēģina nepadoties un turēties pretī, taču tos uzveic spēks, kuram ir visas vēsturiskās nepieciešamības iezīmes. Vitkeviča daiļrades skarbaiss patiesīgums, kas gluži kā greizajā spogulī attēloja Poliju un Eiropu starpkaru posmā, saistīja mani un manus vienaudžus. Vēlāk man bija lemts vērot Sarkanās armijas gājienu uz rietumiem, vispirms ar Vācijas noslēgtā pakta un Polijas sadalīšanas, vēlāk tās veiksmīgā kara rezultātā. Raudzījos ar viņa acīm, un nebūs pārspilēts, ja mani nosauks par vienu no viņa bezspēcīgajiem māksliniekiem un pusmāksliniekiem. Viss atgādināja abu Vitkeviča romānu noslēgumu. Tas bija veltnis, kas samina savā ceļā visu un fatāli noskaņoja samītās valsts iedzīvotājus. “Sagūstīto prātu” var raksturot kā mēģinājumu atbrīvoties no fatālisma.

Bērklī, 1996. g. februārī

Ja divi ķīvējas un vienam ir kārtīgi 55 procenti taisnības, tad tas ir ļoti labi un nav ko plēsties. Bet ja kādam ir 60 procenti taisnības? Tas ir jauki, tā ir liela laime, un tāds lai pateicas Dievam Kungam. Bet ko lai saka par 75 procentiem taisnības? Gudri cilvēki domā, ka tas ir ļoti aizdomīgi. Nu, bet kā ar 100 procentiem? Tāds, kurš saka – viņam esot 100 procenti taisnības, ir nelietīgs razbainieks, briesmīgs burlaka, vislielākais bezgodis.

VECS EBREJS NO PIEKARPATIEM

NO AUTORA

Man ir grūti dažos vārdos raksturot šo grāmatu. Es mēģinu tajā parādīt, kā cilvēka doma darbojas tautas demokrātijas valstu apstākļos. Tā kā manu novērojumu objekts ir rakstnieku un mākslinieku vide, grāmata ir sava veida pētījums pirmām kārtām par grupu, kurai ir svarīga nozīme gan Varšavā, gan Prāgā, Budapeštā vai Bukarestē.

Grūtības rada tas, ka cilvēki, kas raksta par mūsdienu Vidus- eiropu un Austrumeiropu, parasti ir vai nu opozīcijas politiķi, kuriem izdevies nokļūt ārzemēs, vai bijušie komunisti, kuri atklāti deklarē savu vilšanos. Es negribētu, lai mani ierindo kādā no šīm grupām, jo tas neatbilstu patiesībai. Es piederēju varbūt pie visplašākās kategorijas – pie tiem, kuri kopš brīža, kad viņu valstis nonāca Maskavas atkarībā, cenšas izrādīt paklausību un tiek izmantoti no jaunās varas puses. Cik lielā mērā viņiem liek iesaistīties politikā, atkarīgs no individuāla gadījuma. Kas attiecas uz mani, es nekad neesmu bijis komunistiskās partijas biedrs, lai gan no 1946. līdz 1950. gadam esmu strādājis par Varšavas valdības diplomātu.

Rodas jautājums, kādēļ es, nebūdams dedzīgs komunistiskās idejas piekritējs, biju ar mieru kļūt par administratīvās un propagandas mašīnas daļu, lai gan, uzturēdamies Rietumos, varēju viegli saraut savas saites ar sistēmu, kuras īpašības arvien skaidrāk iezīmējās manā dzimtenē. Ceru, ka ar maniem draugiem un kolēģiem notiekošās pārmaiņas, kuras es analizēju, kaut daļēji palīdzēs atbildēt uz šo jautājumu.

Šai laikā jutos kā cilvēks, kurš var pārvietoties samērā brīvi, taču visur velk sev līdzīgu garu ķēdi, kas to piesaista vienai vietai. Šai ķēdei daļēji bija ārējs raksturs, taču vienlaikus – kas varbūt ir svarīgāk – tā bija manī pašā. Iedomāsimies zinātnieku, kuram kādā Austrumeiropas pilsētā ir darbnīca un kuram tā ir ļoti svarīga. Vai viņam būtu viegli no tās atteikties, un vai viņš drīzāk nebūtu gatavs maksāt augstāko cenu, lai tikai nezaudētu to, kam viņa dzīvē ir tik liela nozīme? Tāda laboratorija man bija mana dzimtā valoda. Kā dzejniekam man tikai dzimtenē bija savi lasītāji, tikai tur es varēju publicēt savus darbus.

Ķēde bija arī iekšēja: baidos, ka šīs lietas grūti izstāstīt dažos vārdos. Ir cilvēki, kuri samērā labi spēj izturēt trimdu. Citi to izjūt kā lielu nelaimi un ir gatavi ielaisties kompromisos, lai tikai nezaudētu dzimteni. Turklāt jāņem vērā, cik dziļi cilvēku ievēl Spēle. Kā daudzi Austrumeiropā, es biju iesaistījies Spēlē, kura ietvēra piekāpšanos un ārējās lojalitātes apliecinājumus, un sarežģītus manevrus noteiktu vērtību aizstāvēšanai. Šī Spēle – jo tajā netrūkst bīstamības momenta – rada solidaritāti starp tiem, kuri tajā piedalās. Tā notika arī ar mani. Es izjutu solidaritāti ar saviem draugiem Varšavā, un sakaru saraušana ar viņiem šķita nelojāla. Galu galā bija arī idejiski argumenti.

Pirms 1939. gada es biju jauns dzejnieks, kura vārsmas guva atzinību dažās Varšavas literārajās kafejnīcās: mana dzeja, tāpat kā franču dzeja, kuru es augstu vērtēju, bija mazzaprotama un tuva sirreālismam. Lai gan manas intereses galvenokārt saistījās ar literatūru, politikas problēmas man nebija svešas. Mani nesajūsmināja tālaika politiskā sistēma. Nāca karš un nacistu okupācija. Tajā es nodzīvoju vairākus gadus – un šī pieredze mani ļoti mainīja. Pirms kara mana interese par sabiedriskajām problēmām izpaudās atsevišķos rakstos pret galēji labējiem grupējumiem un pret antisemitismu. Okupācijas laikā sāku labāk izprast literatūras sabiedrisko nozīmīgumu, bet nacistu zvēribas

spēcīgi ietekmēja manu dzejoļu saturu: vienlaikus mana dzeja kļuva saprotamāka – kā parasti notiek, ja dzejnieks grib paust ko svarīgu saviem lasītājiem.

1945. gadā Austrumeiropas valstis pakļāva Jaunā Ticība, kas nāca no Austrumiem. Varšavas intelektuāļu aprindās nāca modē salīdzināt komunismu ar kristietības pirmsākumiem. Gibona grāmatu “Romans impērijas pagrimuma un sabrukuma vēsture” šodien patiešām ir vērts izlasīt, jo tā sniedz ne mazumu analogiju. Eiropas teritorija, kurā, pateicoties Sarkanās armijas uzvarām, varēja ieviest Jauno Ticību, būtībā bija pagāniska. Lai iedarbinātu valsts aparātu, protams, vajadzēja izmantot pagānus. Un iznāca tā, ka mani – jau tādēļ vien, ka biju noskaņots naidīgi pret labēji totalitārajām doktrīnām, – atzina par “labu pagānu”, tas nozīmē, par tādu, kurš, cerams, pakāpeniski pārliecināsies par Ticības pareizumu.

Mana attieksme pret jauno laicīgo reliģiju, bet pirmām kārtām pret Metodi, uz kuru tā balstās (pret “Diamata” jeb dialektiskā materiālisma Metodi, tomēr nevis Marksa un Engelsa, bet Ņeņina un Staļina izpratnē), bija šaubpilna. Tas nenozīmē, ka es nebūtu izjutis tās spēcīgo ietekmi tāpat kā citi. Es centos pārliecināt sevi, ka spēšu saglabāt neatkarību un noteikt zināmus principus, kurus man nenāksies pārkāpt. Situācija tautas demokrātijās attīstījās tādā virzienā, ka robežas, kurās es varēju pārvietoties kā rakstnieks, kļuva aizvien šaurākas, – tomēr es nevēlējos atzīt sevi par uzvarētu.

Daudziem cilvēkiem liekas pats par sevi saprotams, ka tautas demokrātijas valsts pilsonis meklē patvērumu Rietumos. Daudziem citiem, kuru simpātijas ir vērstas uz Austrumiem, tāds, kuram Varšavā vai Prāgā ir nodrošināta eksistence, taču viņš izšķiras bēgt, šķiet bezprātis. Kad biju sarāvis attiecības – tas notika Parīzē –, kāds ar franču komunistiem saistīts psihiatrs izvirzīja tēzi, ka acīmredzot būšu sajucis prātā. Uzskatu, ka šāda bēgšana nav ne bezprāta pierādījums, ne solis, kura jēga būtu

pašsaprotama. Tā jāvērtē, ņemot vērā katra atsevišķā gadījuma īpatnības.

Manā valstī “sociālistiskā reālisma” bezierunu atzīšanu no rakstniekiem un māksliniekiem pieprasīja samērā vēlu – 1949.–1950. gados. Tas nozīmēja, ka no viņiem vienlaikus tika prasīta simtprocentīga valdošās filozofijas pieņemšana. Pārsteigts pārliecinājos, ka neesmu uz to spējīgs. Vairākus gadus biju risinājis iekšēju dialogu ar šo filozofiju – tāpat kā dialogu ar vairākiem draugiem, kuri to pieņēma. Emocionālais protests lika man to kategoriski atmest. Taču tieši pateicoties tam, ka ilgu laiku esmu apsvēris argumentus un pretargumentus, es varu uzrakstīt šo grāmatu. Tā ir gan apraksta mēģinājums, gan dialogs ar tiem, kuri aizstāv staļinismu, un dialogs ar sevi pašu. Tajā ir tikpat daudz objektīvu vērojumu, cik ieskata sevī.

Rakstnieka stāvoklis tautas demokrātijas valstīs ir ļoti labs. Rakstnieks tur var pilnībā veltīt sevi literārajam darbam, kas nodrošina viņam vismaz tikpat lielus ienākumus kā augstāko amatpersonu alga. Taču cena, kāda viņam jāmaksā par šo materiāli bezrūpīgo dzīvi, manuprāt, ir par augstu. To sacīdams, baidos, ka mēģinu attēlot sevi pārāk glaimīgā gaismā – kā cilvēku, kas pieņem lēmumus tikai aiz naida pret tirāniju. Patiesībā man liekas, ka cilvēku rīcības motīvi ir sarežģīti, ka tos nevar reducēt līdz vienam motīvam. Es biju gatavs izlikties neredzam daudzus nepievilcīgus faktus, ja tikai man ļauj mierīgi nodarboties ar dzejas metriku un tulkot Šekspīru. Vienīgais, ko varu, ir konstatēt faktu, ka nepaliku tur.

Tagad mēģinu izmantot savu pieredzi. Es gribētu parādīt, ka dzīve Austrumu impērijā iekļautajās valstīs glabā sevī daudz noslēpumu. Ikreiz, domājot par jauno sabiedrisko sistēmu, kuru man bija lemts iepazīt, mani pārņem izbrīns; varbūt kaut kas no mana izbrīna nonācis arī šīs grāmatas lappusēs. “Kā cilvēks var būt persietis?” jautāja Monteskjē, gribēdams izteikt pariziešu šaubas par to, vai vispār iespējama kāda cita civilizācija kā

vien tā, kuru viņi pazīst. “Kā var dzīvot un domāt staļiniskajās valstīs?” tā daudzi jautā šodien. Vārdu sakot, te paveras iespēja papētīt, kā cilvēks pielāgojas neparastiem apstākļiem.

Iespējams, ir labāk, ka neesmu bijis kāds no ticīgajiem. Aizējot mani nesaglabājās tas naids, kāds bieži rodas no atkrišanas sajūtas un sektantisma. Ja man ir lemts līdz mūža galam palikt pagānam, tas nenozīmē, ka man nevajadzētu censties pēc iespējas labāk izprast Jauno Ticību, kurai šodien pievērsušies tik daudzi izmisuši, sarūgtināti, nekur citur cerību atrast nespējīgi cilvēki. Taču “visu saprast” nenozīmē “visu piedot”. Mani vārdi vienlaikus ir protests. Es nedodu doktrīnai tiesības attaisnot tās vārdā izdarītos noziegumus. Mūšdienu cilvēkam, kurš aizmirst, cik nožēlojams viņš ir salīdzinājumā ar to, kas cilvēks var būt, es nedodu tiesības mērot pagātņi un nākotņi ar savu mērauklu.